

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΕΑΡΙΝΟΥ ΕΞΑΜΗΝΟΥ 2009-2010

1821: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ: ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ
ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ 1821

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή-Πρόλογος.....σελ.3-5	σελ.3-5
<u>Κεφάλαιο 1</u>	
Δημογραφικά δεδομένα των ελληνικών πληθυσμών στις αρχές του 19^ο αιώνα.....σελ.6-9	σελ.6-9
<u>Κεφάλαιο 2</u>	
Το ξέσπασμα της επανάστασης και οι συνακόλουθες μετακινήσεις πληθυσμών.....σελ.10-12	σελ.10-12
<u>Κεφάλαιο 3</u>	
Οι ελληνικές προσφυγικές μετακινήσεις... ..σελ.13-19	σελ.13-19
<u>Κεφάλαιο 4</u>	
Οι επιδράσεις της επανάστασης στα πληθυσμιακά δεδομένα του Ελληνικού χώρου.....σελ. 20-22	σελ. 20-22
Αντί επιλόγου- κάποια συμπεράσματα.....σελ. 23-24	σελ. 23-24
Παράρτημα.....σελ. 25-26	σελ. 25-26
Βιβλιογραφία.....σελ. 27-29	σελ. 27-29

ΠΡΟΛΟΓΟΣ-ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή σκοπό έχει να παρουσιάσει τη γενικότερη δημογραφική κατάσταση που επικρατούσε τον ελληνικό χώρο πριν, κατά τη διάρκεια, και μετά την επανάσταση του 1821. Το βασικό πρόβλημα το οποίο αντιμετωπίζουν όλοι οι μελετητές κατά την προσπάθεια τους να ανιχνεύσουν τις αλλαγές οι οποίες συνέβησαν σε αυτή την πολυκύμαντη περίοδο, είναι η απουσία αξιόπιστων στατιστικών δεδομένων. Κατά την Τουρκοκρατία απογραφές πληθυσμού δε διενεργούνται, η οθωμανική διοίκηση συντάσσει φορολογικά κατάστιχα και καταλόγους τιμαρίων, τα οποία περιέχουν κάποιες πληροφορίες για τους οικισμούς και τις φορολογικές μονάδες των χριστιανικών πληθυσμών¹. Οι μερίδες (χανέδες) οι οποίες αναγράφονται στα οθωμανικά αυτά κατάστιχα δε συμπίπτουν πάντα με τις κοινοτικές καταγραφές των φορολογουμένων, και μπορούν να μας δώσουν, σε συνδυασμό με τα στοιχεία των κοινοτικών αρχών, μόνο πληθυσμιακές ενδείξεις². Κατά τη διάρκεια του Αγώνα αποπειρώνται κάποιες σποραδικές και τοπικές πληθυσμιακές καταγραφές³, ενώ περισσότερα δεδομένα έχουμε για τον μεταπαναστατικό ελληνικό πληθυσμό.

Οι μελετητές για την προεπαναστατική περίοδο χρησιμοποιούν τους οθωμανικούς φορολογικούς καταλόγους, τα στοιχεία που μας παρέχουν οι βενετικές απογραφές οι οποίες διενεργήθηκαν στην Πελοπόννησο κατά το 1685-1715, και τις μαρτυρίες ευρωπαίων περιηγητών οι οποίοι κατά το 18^ο και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα επισκέφθηκαν το ελλαδικό χώρο. Αυτό που γενικότερα διαφαίνεται είναι ότι κατά το 17^ο αιώνα παρουσιάστηκε δημογραφική κάμψη, η οποία οφείλεται κυρίως σε επαναλαμβανόμενες πολεμικές συρράξεις, στην επικράτηση επιδημιών, και κυρίως της πανώλης, και σε μια ψύχρανση του κλίματος η οποία παρατηρήθηκε κατά την συγκεκριμένη περίοδο⁴. Την κάμψη αυτή διαδέχθηκε μια δημογραφική ανάπτυξη

¹ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας : Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου, ιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 2003, σ.14-15

² Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004, σ.43-44

³ Χρήστος Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, 9 (1982-1984), σ.261-262

⁴ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1985, σ.133-175

κατά το 18^ο και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η οποία επιβεβαιώνεται από τα στοιχεία των νεότερων πληθυσμιακών καταγραφών⁵.

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του Rousqueville κατά τις περιηγήσεις του στον κορμό της ηπειρωτικής χώρας, ο πληθυσμός κατά την προεπαναστατική περίοδο κατοικούσε κυρίως σε μικρούς οικισμούς στους οποίους συγκατοικούσαν συνήθως δύο ή και περισσότερες εθνότητες, όσο μικρότερος ήταν ο οικισμός τόσο πιθανότερο ήταν να είναι μονοεθνικός⁶. Αναπτύχθηκαν ορεινές κωμοπόλεις όπως τα Αμπελάκια και το Μέτσοβο, ενώ οι πόλεις-κέντρα της οθωμανικής διοίκησης δεν ήταν μεγάλες σε μέγεθος, και δεν αποτέλεσαν πόλο έλξης του αυξανόμενου ορεινού πληθυσμού, ο οποίος μετακινήθηκε προς το νησιωτικό χώρο, σε κάποιες μεγαλύτερες πόλεις όπως η Κωνσταντινούπολη, η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη⁷, ενώ εξαιτίας της ανάπτυξης της κτηνοτροφίας και της συνακόλουθης ανάπτυξης του εμπορίου που ακολούθησε, σημειώθηκαν μεταναστευτικά ρεύματα προς τα Βαλκάνια και την Κεντρική Ευρώπη⁸.

Κατά τη διάρκεια της επανάστασης μας παραδίδονται οι απογραφές του Ναυπλίου το 1825, και διαθέτουμε πρόσβαση στη σύνθεση του πληθυσμού μιας νέας πόλης η οποία δημιουργήθηκε σαν συνέπεια των προσφυγικών μετακινήσεων, της Ερμούπολης, αλλά όπως ήταν αναμενόμενο δεν υπήρξαν συστηματικές πληθυσμιακές καταγραφές, καθώς τα όρια κυριαρχίας των εμπολέμων, ιδίως στην ηπειρωτική χώρα, άλλαζαν συνεχώς, και μεγάλες ομάδες πληθυσμών μετακινούνταν προς τις περιοχές που ελέγχονταν από φίλια στρατεύματα. Οι πιο σημαντικές καταγραφές πραγματοποιήθηκαν μετά το τέλος των εχθροπραξιών, και βασίζονται στην προσπάθεια του Ιωάννη Καποδίστρια να συγκεντρωθούν στατιστικά στοιχεία για τον πληθυσμό και για τη γεωργία κατά την περίοδο 1828-1830, και στη γαλλική επιστημονική αποστολή η οποία ακολούθησε τον Στρατηγό Μαιζών, η «Expedition Scientifique de la Moree», και η οποία συνέλεξε, εκτός των άλλων, και πληθυσμιακά στοιχεία στον ελλαδικό χώρο κατά το 1829-1830.

Οι απογραφές συνέχισαν να είναι σποραδικές και αναξιόπιστες και στο νέο ελληνικό κράτος, καθώς όταν διεξάγονταν δεν ήταν επιστημονικές, πολλές φορές ήταν τα αποτελέσματα προσθαφαιρέσεων γεννήσεων και θανάτων, και συναντούσαν

⁵ ο.π., σ.170-171

⁶ Δημήτρης Ανωγάτης Πελέ «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων*, 10 (1985) σ.4

⁷ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων, Ο πληθυσμός» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τ.1, επιμέλεια Βασ. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2003, σ.79

⁸ Βασίλης Παναγιωτόπουλος «Ο οικονομικός χώρος των Ελλήνων στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 2003 σ.36-38

τη δυσπιστία των κατοίκων για φορολογικούς και άλλους λόγους⁹. Η πρώτη έρευνα η οποία τηρούσε τους βασικούς όρους απογραφών έγινε το 1889. Από τα στοιχεία όμως που έχουμε διαφαίνεται ότι η δημογραφική άνθηση συνεχίστηκε, καθώς το νέο κράτος μετά το 1881, και με την προσθήκη των Επτανήσων, της Θεσσαλίας και της Άρτας, ξεπέρασε τους 2.000.000 κατοίκους.

⁹ Λεωνίδας Καλλιβρετάκης «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας...ο.π. σ.17-18

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 19^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ

Η έλλειψη πραγματικών απογραφών μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε μια μόνο εκτίμηση των μεγεθών του πληθυσμού πριν το ξέσπασμα της επανάστασης. Για την Πελοπόννησο ο αριθμός των 400.000 φαίνεται αρκετά πιθανός, αν και διατυπώθηκαν μικρότερες από αυτόν τον αριθμό, και μεγαλύτερες εκτιμήσεις¹⁰. Αν λάβουμε υπ' όψιν μας τις πληθυσμιακές συγκεντρώσεις τις οποίες έδωσε ο Καποδίστριας στους πρεσβευτές των τριών δυνάμεων στον Πόρο το 1828, η Πελοπόννησος συγκεντρώνει περίπου 458.000 κατοίκους, για το χώρο της Στερεάς Ελλάδας εμφανίζεται ο αριθμός των 270.000 περίπου, ενώ για τη Θεσσαλία 280.000 περίπου¹¹ (διαπιστώνεται μια σχετική σύμπτωση απόψεων με τον Roucqueville). Η Κρήτη εμφανίζεται να κατοικείται από 290.000 κατοίκους, η Χίος να έχει 120.000, η Σάμος 25.000, ενώ στα μικρότερα νησιά του Αιγαίου εμφανίζεται μεγάλη πληθυσμιακή πυκνότητα (π.χ. η Ύδρα φαίνεται να έχει 16.000 κατοίκους και η Άνδρος 28.000)¹². Οι βορειότερες επαρχίες (Ηπειρος, Μακεδονία και Θράκη) δεν εμφανίζονται στις εκτιμήσεις του Καποδίστρια. Ο Χουλιαράκης¹³ εκτιμά ότι ο πληθυσμός του μετέπειτα ελληνικού κράτους αποτελείται το 1821 από 398.709 κατοίκους της Πελοποννήσου, 206.355 κατοίκους της Στερεάς Ελλάδας, και 161.412 κατοίκους των νήσων του Αιγαίου.¹⁴

Όσον αφορά στην εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού, λαμβάνοντας υπ' όψιν βέβαια τη χρονική συγκυρία, και το σκοπό των εκτιμήσεων του Καποδίστρια, να συμπεριληφθούν όσο το δυνατό περισσότερες περιοχές στο υπό ίδρυση ελληνικό κράτος, αν εξαιρέσουμε την Κρήτη, όπου εμφανίζεται ένα μεγάλο ποσοστό μουσουλμάνων κατοίκων (130.000 ήτοι το 45% του πληθυσμού), οι υπόλοιπες

¹⁰ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...*, ο.π., σ.171-174

¹¹ Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων ...», ο.π. σ.78

Μιχαήλ Χουλιαράκης *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος 1821-1971* Τόμος Α, σ.31-32

¹² Μιχαήλ Χουλιαράκης, ο.π. σ.31-32

¹³ Ο Χουλιαράκης βασίζεται στα «Στατιστικά πληροφορία περί Ελλάδος, μέρος Α, περί πληθυσμού», Αθήνα 1859, (επιμ. Σ.Α. Σπηλιωτάκη) και A.Mansola, «Rapport sur l'état de la statistique en Grece, presente au Congres International de Statistique de St.Petersbourg en 1875, Athenes 1872)

¹⁴ ο.π. σ.27

περιοχές φαίνεται να διαθέτουν είτε σχετικά χαμηλά ποσοστά μουσουλμάνων στην ηπειρωτική χώρα (42.750 στην Πελοπόννησο, ήτοι το 8,5%, του πληθυσμού, 20.865 στη Στερεά Ελλάδα, ήτοι περίπου 7,5%, και 38.525 στη Θεσσαλία, ήτοι περίπου 14%), είτε ασήμαντο μουσουλμανικό στοιχείο στα νησιά του Αιγαίου¹⁵. Αντίστοιχα ο Χουλιαράκης δίνει 63.813 μουσουλμάνους στην Πελοπόννησο, 19.852 για τη Στερεά Ελλάδα και 7.165 για τα νησιά του Αιγαίου (ποσοστά 16%, 9,5% και 4,5% αντίστοιχα)¹⁶. Ειδικά για τα νησιά του Αιγαίου, μουσουλμανικοί πληθυσμοί κατοικούσαν κυρίως στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου όπως Λέσβο, Χίο, Λήμνο και σε κάποια από τα Δωδεκάνησα, κυρίως Ρόδο και Κω¹⁷.

Όπως είδαμε συστηματικές απογραφές δε διενεργούνται στην οθωμανοκρατούμενη και επαναστατημένη Ελλάδα, μπορούμε όμως να εξάγουμε κάποια γενικά συμπεράσματα για τους ελληνικούς πληθυσμούς λαμβάνοντας υπ' όψιν την απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1824, στην αγγλοκρατούμενη τότε Λευκάδα, χωρίς βέβαια να ξεχνάμε ότι εκεί επικρατούσαν διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, και βέβαια δε συμμετείχε στην επανάσταση. Τα δεδομένα της απογραφής καταδεικνύουν μια συντριπτική κατανομή του πληθυσμού σε ηλικίες έως τα 50 έτη με ένα ποσοστό 88%, και ένα πολύ μικρότερο ποσοστό 12% για τις ηλικίες άνω των 50 ετών¹⁸. Η κατανομή αυτή φανερώνει ένα αρκετά χαμηλό μέσο όρο ζωής και αξιοσημείωτη είναι η αναλογία με την ενετική απογραφή στην Πελοπόννησο το 1700, η οποία εμφανίζει τα ίδια ηλικιακά ποσοστά¹⁹. Η απογραφή επίσης καταδεικνύει μια σαφέστατη υπεροχή του ανδρικού πληθυσμού (53,2%) σε σχέση με τον γυναικείο (46,9%). Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται και σε άλλες προγενέστερες και μεταγενέστερες απογραφές του ελληνικού χώρου, και δεν οφείλεται σε κάποια ελληνική ιδιομορφία, αλλά σε ελλιπή καταγραφή του γυναικείου πληθυσμού²⁰. Αξιοσημείωτο είναι ότι η υποκαταγραφή αυτή συνεχίστηκε σε όλες τις απογραφές που διενεργήθηκαν στο ελληνικό κράτος κατά το 19^ο αιώνα, και μόλις από την απογραφή του 1920 το ποσοστό των γυναικών ξεπέρασε εκείνο των

¹⁵ Μιχαήλ Χουλιαράκης, ο.π. σ.31-32

¹⁶ ο.π. σ.27

¹⁷ Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό...*, σ.56-58

¹⁸ Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία, από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοσοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα 1998, σ.26

¹⁹ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και Οικισμοί...* ο.π. σ.203

²⁰ ο.π. σ.201

ανδρών²¹. Το συγκεκριμένο αυτό φαινόμενο καταδεικνύει την χαμηλή θέση που καταλάμβαναν οι γυναίκες στην οικονομία και την κοινωνία της εποχής²².

Η εξέταση των δεδομένων που προκύπτουν από τις ληξιαρχικές πράξεις γεννήσεων και θανάτων στη Λευκάδα του 1823, φανερώνει ένα ποσοστό γεννητικότητας 37 ‰ (620 γεννήσεις), και ένα ποσοστό θνησιμότητας 31‰ (519 θάνατοι)²³. Πρόκειται για ένα φαινόμενο έντονων ρυθμών δημογραφικής λειτουργίας, η οποία απεικονίζεται και στις ελληνικές απογραφές του β' μισού του 19^{ου} αιώνα όπου τα αντίστοιχα ποσοστά είναι 30‰ και 20‰²⁴. Μελετώντας τη θνησιμότητα μιας γενιάς παιδιών που γεννήθηκαν το 1823, θα παρατηρήσουμε ότι ένα μεγάλο μέρος των ατόμων (23,55% ήτοι 146 άτομα) πέθαναν πριν συμπληρώσουν το 25^ο έτος της ζωής τους, ενώ το συντριπτικό ποσοστό θανάτων (48,2%, ήτοι 69 άτομα) συνέβη κατά τα δύο πρώτα χρόνια της ζωής τους²⁵, γεγονός το οποίο αποδεικνύει τα μεγάλα ποσοστά βρεφικής και παιδικής θνησιμότητας, τα οποία οφείλονται στην έλλειψη των κατάλληλων συνθηκών υγιεινής και φαρμακευτικής αγωγής, παράγοντες κρίσιμοι για τα πρώτα χρόνια της ανθρώπινης ζωής.

Μία συνήθης μονάδα μέτρησης του πληθυσμού, πολύ σημαντική και για τους φορολογικούς σκοπούς, οι οποίοι αποτελούσαν ένας από τους βασικούς λόγους συλλογής στατιστικών στοιχείων, ήταν τα νοικοκυριά, τα οποία περιελάμβανε ο κάθε οικισμός. Ξένοι περιηγητές στις αρχές του 19^{ου} αιώνα στους δημογραφικούς υπολογισμούς τους χρησιμοποίησαν έναν αριθμό μελών ανά νοικοκυριό εγγύτερο στο 5²⁶. Η μελέτη των στατιστικών δεδομένων, τα οποία προκύπτουν από πληθυσμιακές καταγραφές πριν και μετά το 1821, δεν επαληθεύει αυτόν τον υπολογισμό, αντίθετα παρουσιάζεται ένας μέσος όρος ατόμων ανά οικογένεια ο οποίος συγκλίνει γύρω από τον αριθμό 4. Ο αριθμός αυτός εμφανίζεται κατά την απογραφή που πραγματοποίησαν οι Ενετοί το 1700 στην Πελοπόννησο (4,04)²⁷, αλλά και σε πληθυσμιακές στατιστικές της δεκαετίας του 1820 όπως στις καταγραφές του Καποδίστρια στην Πελοπόννησο το 1828 –1830 (4,33)²⁸, (ο ίδιος χρησιμοποιείται για

²¹ ο.π., σ.201

²² Κώστας Κόμης, *Ιστορικοδημογραφικά: μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, σ.130

²³ Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, ο.π., σ.36

²⁴ ο.π., σ.36

²⁵ ο.π., σ.96-97

²⁶ Δημήτρης Ανωγάτης Πελέ «Δημογραφικές πληροφορίες...», ο.π. σ.4

²⁷ Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί...* ο.π. σ.203-206

²⁸ *Αρχείο Ιωάννη Καποδίστρια*, Τόμος Η, επιμέλεια Κώστας Κωστής, Κέρκυρα 1987, σ.264

να προσδιορίσει τον αριθμό κατοίκων της Στερεάς Ελλάδας²⁹), σε νησιά του Αιγαίου (Αμοργός- Σίφνος- Σάμος) το 1828-1829³⁰, αλλά και στη δεκαετία του 1830 και αργότερα όπως π.χ. στη Σέριφο (1834-1838-1842)³¹. Τα προαναφερθέντα ψηλά σχετικά ποσοστά θνησιμότητας και οι οικονομικές συγκυρίες δεν ευνοούσαν, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, τη δημιουργία πολυμελών οικογενειών.

²⁹ ο.π. σ.264

³⁰ Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό...* ο.π. σ.79-81

³¹ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά, πληθυσμιακές μετακινήσεις, δημογραφικές ανακατατάξεις & οικονομικές διαμορφώσεις από την οθωμανική περίοδο στον 20^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2004, σ.387

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΟ ΞΕΣΠΑΣΜΑ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΑΚΟΛΟΥΘΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Προτού ακόμη ξεσπάσει η επανάσταση στην κυρίως Ελλάδα, μπορούμε να διαπιστώσουμε τον πολυεθνικό χαρακτήρα του επαναστατικού στρατού του Αλέξανδρου Υψηλάντη κατά την εξέγερση στη Μολδοβλαχία. Αν εξετάσουμε ένα κατάλογο ο οποίος φυλάσσεται στην Οδησό, και περιλαμβάνει τα ονόματα 1000 περίπου, σε σύνολο 7.000, επαναστατών που πέρασαν τον Προύθο, μετά την καταστολή της επανάστασης, οι μισοί μόνο (503) δηλώνονται ως Έλληνες³². Οι υπόλοιποι δηλώθηκαν κυρίως ως Βούλγαροι, Μολδαβοί, Σέρβοι, Ρώσοι, ενώ επιπλέον εκπροσωπήθηκαν και άλλες 37 εθνικότητες³³.

Η αποτυχία της πρώτης αυτής φάσης της επανάστασης, δε θα εμποδίσει πολλούς Ευρωπαίους, κυρίως Γερμανούς, Γάλλους, Άγγλους και Ιταλούς, αλλά και μερικούς Αμερικανούς, να συρρεύσουν στον ελληνικό χώρο, για να αγωνιστούν στο πλευρό των Ελλήνων. Η συγκυρία άλλωστε ήταν ιδανική, αφού το 1815 είχαν τελειώσει οι ναπολεόντειοι πόλεμοι, και υπήρχε ένα άνεργο, πεπειραμένο στον πόλεμο ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο μπορούσε να αξιοποιήσει την πείρα του σε ένα πόλεμο ο οποίος τους υποσχόταν δόξα, αξιώματα και χρήματα³⁴. Η προαναφερθείσα κατηγορία δεν περιελάμβανε όλους τους Φιλέλληνες, υπήρξαν και εκείνοι που έσπευσαν να αγωνιστούν για ιδεολογικούς λόγους, καθώς κυρίαρχο ήταν τότε το κίνημα του ρομαντισμού. Γεγονός όμως είναι ότι πολλοί και από τις δύο κατηγορίες δεν άντεχαν τις ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες, την αταξία που επικρατούσε, και τη διάψευση των φιλοδοξιών τους, και είτε έφευγαν πίσω στις πατρίδες τους, είτε περνούσαν στο αντίπαλο στρατεύμα, κυρίως στον τακτικό στρατό του Ιμπραήμ, αναπληρώνονταν όμως άμεσα από άλλους που κατέφθαναν στις ελληνικές ακτές³⁵. Εκτός από αυτούς τους μετανιωμένους Φιλέλληνες, τα οθωμανικά στρατεύματα πολυεθνικά και αυτά, είχαν στις τάξεις τους αρκετούς Αλβανούς, και αργότερα με την εισβολή του Ιμπραήμ, Αιγυπτίους.

³² Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821 (η περίπτωση του Βουλγάρων)*, Αθήνα 1982, σ.173

³³ ο.π. σ183

³⁴ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου ελληνισμού* Τ.6, Θεσσαλονίκη 1982, σ.993

³⁵ ο.π. σ.997-998

Το κύμα των Φιλελλήνων συνοδευόταν από μία αντίστοιχη κίνηση επιστροφής στον ελληνικό χώρο των λογίων, των ανθρώπων δηλαδή που είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα είτε για να σπουδάσουν στην Ευρώπη³⁶, είτε για να εργαστούν εκεί σε διάφορες εμπορικές επιχειρήσεις³⁷. Το μορφωμένο αυτό ανθρώπινο δυναμικό στελέχωσε τη διοικητική μηχανή του εμπόλεμου κράτους, και ξεχώριζε από τη μεγάλη μάζα του αναλφάβητου ελληνικού λαού. Μαζί με τους λογίους ήλθαν στην Ελλάδα και κάποιοι Φαναριώτες, από την Πόλη, τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Ευρώπη, άνθρωποι όπως ο Μαυροκορδάτος και ο Δημήτριος Ύψηλάντης, οι οποίοι με την πολιτική τους εμπειρία πρωταγωνίστησαν στη διοίκηση και τη διπλωματία του Αγώνα³⁸.

Οι πολεμικές συγκρούσεις και τα δεινά που επέφεραν, προκάλεσαν τον εκπατρισμό του μουσουλμανικού πληθυσμού των περιοχών που συμπεριλήφθηκε στο νέο ελληνικό κράτος. Οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της υπαίθρου οχυρώθηκαν αρχικά σε κάστρα και μεγάλες πόλεις. Άλλοι μουσουλμάνοι αναζήτησαν καταφύγιο σε ουδέτερες περιοχές όπως στα Ιόνια Νησιά, ενώ οι κάτοικοι του Λάλα Ηλείας, 7.000 άνθρωποι αλβανικής καταγωγής, γνωρίζουμε ότι αφού υποδέχθηκαν τους διωγμένους Γαστουναίους μουσουλμάνους, έδωσαν σημαντικές μάχες με τους επαναστάτες³⁹, και κατέφυγαν αρχικά στην Πάτρα, μετά το 1830 εγκαταστάθηκαν στον καζά Βέροιας, και τελικά το 1835 στη Βάρνα της Βουλγαρίας⁴⁰. Υπήρξαν και περιπτώσεις όπου κάποιοι αλλαξοπίστησαν, και έγιναν χριστιανοί για να παραμείνουν στις περιοχές όπου διέμεναν⁴¹. Σε άλλες περιπτώσεις, όσοι μουσουλμάνοι δεν έπεφταν θύματα της εκδικητικής διάθεσης των επαναστατών, και όπου τηρούνταν οι συμφωνίες εκκένωσης των κάστρων, μεταφέρονταν με ελληνικά πλοία στην μικρασιατική ακτή, όπως στην περίπτωση της εκπόρθησης των κάστρων του Ναυπλίου και της Μονεμβασιάς⁴². Βέβαια υπάρχουν μαρτυρίες ειδικά για τη Μονεμβασιά, ότι κάποιοι μουσουλμάνοι είτε γιατί φοβήθηκαν τα αντίποινα, είτε γιατί πίστεψαν στην κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είτε γιατί είχαν

³⁶ Απόστολος Βακαλόπουλος, ο.π. σ.972

³⁷ ο.π. σ.975

³⁸ ο.π. σ.983-984

³⁹ Γάσος Αθ.Γριτσόπουλος, «Η Ιστορία της Γαστούνης», *Πελοποννησιακά*, 23 (1998), σ.587-600

⁴⁰ Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις, πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000 Τ.3*, επιμέλεια Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2003, σ.236 «

⁴¹ Παναγιώτα Μοσχονά «Προβλήματα Τούρκων Μονεμβασιάς κατά το 1828», *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), σ.59

⁴² Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης, κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή και προς τους Έλληνας ιστορικούς*, Αθήνα 1960, σ.168, 302

χριστιανούς συγγενείς, είχαν παραμείνει στο κάστρο καθ' όλη τη διάρκεια του επανάστασης, και απευθύνθηκαν το 1828 με επιστολές στον τότε κυβερνήτη Καποδίστρια ώστε να προωθηθούν και αυτοί στη Μικρά Ασία⁴³.

⁴³ Παναγιώτα Μοσχονά «Προβλήματα Τούρκων...», ο.π. σ.49-59

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ

Η έναρξη της επανάστασης στη Μολδοβλαχία, και κατόπιν στην ελληνική χερσόνησο προκάλεσε, εξαιτίας των τουρκικών αντιποίνων, αλληπάλληλα κύματα προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη, τις Κυδωνιές, τη Σμύρνη και τα Μοσχονήσια, αλλά και από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας, και τη Θράκη, ήδη από τους πρώτους μήνες του Αγώνα⁴⁴. Η επέκταση της επανάστασης επέφερε νέα προσφυγικά ρεύματα από τις περιοχές όπου αυτή κατεστάλη, από την Ήπειρο, τη Μακεδονία, την Κρήτη, τη Θεσσαλία, και τα νησιά του Αιγαίου που ανακατέλαβαν οι Τούρκοι⁴⁵. Δε διαθέτουμε στατιστικά δεδομένα για τον αριθμό των προσφύγων, οι αριθμοί όμως που αναφέρονται σε κάποιες περιπτώσεις, όπως π.χ. οι 12.000 από τις Κυδωνιές και τα Μοσχονήσια που κατέφυγαν στα Ψαρά μετά τη καταστροφή των Κυδωνιών⁴⁶, και οι 20 με 25.000 Κύπριοι οι οποίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν σε άλλες περιοχές, εκτός Κύπρου, μετά τους διωγμούς που υπέστησαν τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1821⁴⁷, μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ένα αρκετά μεγάλο προσφυγικό ρεύμα.

Προορισμοί των προσφύγων υπήρξαν αρχικά τα νησιά του Αιγαίου, όπου κάποιοι παρέμειναν, ενώ άλλοι διεκπεραιώθηκαν στις απελευθερωμένες περιοχές της Πελοποννήσου, των κοντινών νησιών όπως η Αίγινα και η Σαλαμίνα, και σε κάποιες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, όπως το Μεσολόγγι προτού αλωθεί.⁴⁸ Εκτός όμως από την κυρίως Ελλάδα, πολλοί αναζήτησαν καταφύγιο στην ορθόδοξη κοινότητα της Οδησού⁴⁹, κυρίως Κωνσταντινοπολίτες, και στην Αγκόνα, την Τεργέστη και τη Μασσαλία, ακολουθώντας παλαιούς εμπορικούς δρόμους, κυρίως Χιώτες, Ηπειρώτες και Μικρασιάτες⁵⁰. Ειδικά για την Τεργέστη αναφέρεται ότι η ελληνική παροικία

⁴⁴ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 2001, σ.7-20

⁴⁵ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.164-165

⁴⁶ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...* ο.π. σ.11

⁴⁷ Όλγα Κατσιαρδή-Herring, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Τόμος I, Αθήνα 1986, σ.348-349

⁴⁸ Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις...», ο.π.σ.235-236

⁴⁹ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, ο.π. Τ5, σ.497

⁵⁰ Κώστας Κόμης «Προσφυγικές μετακινήσεις...», ο.π., σ.236

αυξήθηκε από 1500 άτομα το 1821, σε 3.200 κατά την περίοδο 1822-1823⁵¹, ενώ εκτιμήσεις της ίδιας της ελληνικής κοινότητας ανεβάζει το 1823 τους πρόσφυγες που κατέφυγαν εκεί μετά το 1821 σε 3.000. Βέβαια όλοι αυτοί δεν παρέμειναν στην πόλη, καθώς κάποιοι ήταν περαστικοί, άλλοι έμειναν για λίγες μέρες, και κάποιοι διέμειναν εκεί με την ελπίδα μιας μόνιμης εργασίας. Μετά το 1824 άρχισε η μείωση του αριθμού τους, τόποι προορισμού τους ήταν η Αλεξάνδρεια, η Μασσαλία, η Οδησός, και τα Επτάνησα, ώσπου, το 1830, η παροικία αριθμούσε 1700 μέλη⁵². Διαπιστώνουμε λοιπόν μια συνεχή πληθυσμιακή κίνηση, η οποία χαρακτηρίζει όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Κάποιοι πρόσφυγες έφευγαν συντεταγμένα, παίρνοντας μαζί ένα μέρος της περιουσίας τους (χρήματα ή κοσμήματα) αλλά οι περισσότεροι δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα, και έφταναν εξαθλιωμένοι στον τόπο φιλοξενίας τους έχοντας ανάγκη συνδρομής⁵³.

Καθώς η επανάσταση ήταν εν εξελίξει, υπήρξαν τόποι υποδοχής προσφύγων όπως τα Ψαρά και η Κάσος, όπου στη συνέχεια αναγκάστηκαν οι ίδιοι οι κάτοικοι να γίνουν πρόσφυγες, σε άλλα ασφαλέστερα μέρη του ελλαδικού χώρου. Τα Ψαρά αφού δέχθηκαν ένα μεγάλο όγκο προσφύγων από τη Μικρά Ασία⁵⁴, και τη Χίο⁵⁵, οι επιζώντες κάτοικοι μετά την γνωστή καταστροφή που υπέστησαν, αναζήτησαν καταφύγιο σε διάφορα νησιά του Αρχιπελάγους⁵⁶. Την ίδια μοίρα είχαν και οι κάτοικοι της Κάσου, οι οποίοι αφού πρώτα φιλοξένησαν περίπου δύο χιλιάδες Κρητικούς, μετά την καταστροφή του νησιού τους από τον αιγυπτιακό στόλο το Μάιο του 1824, κατέφυγαν και αυτοί σε άλλα νησιά του Αιγαίου⁵⁷.

Τα νησιά του Αρχιπελάγους δέχθηκαν αρχικά το μεγαλύτερο όγκο προσφύγων. Στις πληθυσμιακές καταγραφές που πραγματοποιήθηκαν το 1828, αφού είχε τελειώσει το σημαντικότερο μέρος των εχθροπραξιών, στη Σάμο αναφέρθηκαν 1748 πάροικοι σε συνολικό πληθυσμό 29.356 κατοίκων, αν και ενδέχεται να καταγράφηκαν κάποιοι, Μικρασιάτες κυρίως, και ως αυτόχθονες⁵⁸, ενώ στη Μύκονο αναφέρθηκαν 822, και εδώ ο αριθμός μάλλον προσεγγίζει τους 1500, σε συνολικό πληθυσμό περίπου 4.000 (4.012 σύμφωνα με την απογραφή του Καποδίστρια, 4.600

⁵¹ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.167

⁵² Όλγα Κατσιαρδή-Herrig, *Η ελληνική παροικία...*, ο.π. σ.363-364

⁵³ ο.π. σ.348

⁵⁴ *Αρχείον Ψαρών 1821-1827*, εκδιδόμενα υπό Βασ.Βλ. Σφυροέρα, Αθήνα 1974, σ.26

⁵⁵ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.48

⁵⁶ ο.π. σ.63

⁵⁷ ο.π. σ.60-61

⁵⁸ Κώστας Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά...*, ο.π. σ.131

σύμφωνα με την Expedition Scientifique) κατοίκων⁵⁹. Το 1829 σε μια πληθυσμιακή καταγραφή στον Πόρο, ο αριθμός των παροίκων (3.825) είναι μεγαλύτερος από αυτόν των εντόπιων κατοίκων (3.639)⁶⁰. Ακόμη και σε μικρότερα νησιά όπως η Ίος στην καταγραφή του 1829 αναφέρονται 324 πάροικοι οι οποίοι προέρχονται από την Κρήτη και την Κάσο (οι περισσότεροι) έως την Κωνσταντινούπολη και τη Λήμνο⁶¹. Συνήθως μετά την αρχική υποδοχή των προσφύγων στα νησιά, γινόταν η διαμετακόμιση τους σε άλλους ηπειρωτικούς προορισμούς, ή σε νησιά πιο κοντά στις ακτές, όπως στην Αίγινα ή τις Σπέτσες και την Ύδρα. Οι εγκαταστάσεις όμως αυτές δεν γίνονταν σε ιδανικές συνθήκες και δεν αποδείχθηκαν μόνιμες. Σαν παράδειγμα μπορούμε να αναφέρουμε τη Μονεμβασιά, πορθημένο κάστρο, όπου διεκπεραιώθηκε μεγάλος μέρος των Ψαριανών⁶² και των Κρητικών⁶³ προσφύγων. Οι συνθήκες εκεί αποδείχθηκαν δύσκολες, καθώς ενέσκησαν επιδημίες και μεγάλη ανεργία. Οι περισσότεροι Ψαριανοί την εγκατέλειψαν, αναζητώντας στέγη είτε στην Αίγινα, στην Ερμούπολη, είτε σε άλλα νησιά του Αιγαίου⁶⁴.

Η διασπορά τόσων πολλών προσφύγων σε ένα χώρο όπου δεν είχε τις υποδομές να τους υποδεχθεί, προκάλεσε διάφορα προβλήματα. Το φαινόμενο της πειρατείας, το οποίο ταλάνισε το Αιγαίο μέχρι τον ερχομό του Καποδίστρια ήταν ένα από αυτά. Το ενδιαφέρον ήταν ότι, πέρα από τους παραδοσιακούς νησιώτες όπως οι Ψαριανοί που επιδίδονταν στην πειρατεία⁶⁵, υπήρξαν και καταστάσεις όπως στις Βόρειες Σποράδες, όπου οι οπλαρχηγοί από τη Μακεδονία και τη Θεσσαλία, ουσιαστικά κατέλαβαν την εξουσία και χρησιμοποίησαν τα νησιά σαν πειρατικά ορμητήρια⁶⁶. Η κατάσταση αυτή έσπρωξε σε κάποιες περιπτώσεις τις εντόπιες κοινότητες όπως αυτή της Σκιάθου, να προτιμήσουν την οθωμανική εξουσία από την αυθαιρεσία των προσφύγων.⁶⁷ Παρόμοια προβλήματα φαίνεται ότι δημιούργησαν οι Κρήτες οπλοφόροι πρόσφυγες στα νησιά του Αιγαίου όπου κατέφευγαν όταν έσβηνε

⁵⁹ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.171

⁶⁰ Χρήστος Λούκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988 σ.406

⁶¹ Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό...*, ο.π. σ.88

⁶² *Αρχαίον Ψαρών...* ο.π. σ.413

⁶³ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.59

⁶⁴ ο.π. σ.67

⁶⁵ ο.π. , σ.82

⁶⁶ ο.π. , σ.32-46- Δέσποινα Κατηφόρη «Καταδρομή και πειρατεία κατά την επανάσταση του 1821: φαινόμενα οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών», *Παρουσία*, Τεύχος Ε, 1987

⁶⁷ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.38

η επανάσταση στη μεγαλόνησο⁶⁸. Κατά αντιστοιχία παρατηρήθηκαν φαινόμενα όπου οι εντόπιοι κάτοικοι αντέδρασαν στην εγκατάσταση παροίκων, και εξέδωσαν ψήφισμα απειλώντας όσους τους φιλοξενούσαν, όπως στην Ικαρία⁶⁹.

Αντιδράσεις παρουσιάστηκαν και στην εγκατάσταση προσφύγων στην παραλία του λιμανιού της Άνω Σύρας, στην περιοχή η οποία αργότερα ονομάστηκε Ερμούπολη. Η πόλη αυτή δημιουργήθηκε ως ένας νέος παράλιος οικισμός, ο οποίος αρχικά περιελάμβανε παραπήγματα στον όρμο της Σύρου, σε αντίθεση με τον παλαιό οικισμό της Άνω Σύρας, ο οποίος βρισκόταν σε ύψωμα, και όπου διανυχτέρευαν οι πρόσφυγες⁷⁰. Ο πληθυσμός του νησιού το 1821 υπολογίζονταν σε περίπου 4.600, ήταν κατά πλειοψηφία καθολικός, οι ορθόδοξοι δεν ξεπερνούσαν τους 200⁷¹. Οι αντιδράσεις ήταν θρησκευτικές, καθώς μεταβλήθηκε η καθολική πλειοψηφία, οι διαφορές ήταν όμως και κτηματικές, καθώς ο οικισμός χτίστηκε πάνω σε περιουσίες ντόπιων Συριανών⁷². Ο οικισμός αναπτύχθηκε ραγδαία, καθώς εκεί αναζήτησαν καταφύγιο πρόσφυγες από όλη τον ελληνικό και το μικρασιατικό χώρο⁷³, με συνέπεια στην καταγραφή του 1828, ο πληθυσμός του νησιού να αποτελείται από 13.805 κατοίκους της Ερμούπολης, και από 6.402 κατοίκους της Άνω Σύρου, εκ των οποίων οι 1134 ήταν και αυτοί πρόσφυγες⁷⁴, αν και μάλλον ο πληθυσμός ήταν μεγαλύτερος, καθώς η καταγραφή δεν ήταν συστηματική⁷⁵.

Μια σειρά από συγκυρίες ευνόησαν τη μεγέθυνση της πόλης, καθώς οι κάτοικοι του νησιού, ως καθολικοί, απολάμβαναν την προστασία της Γαλλίας, και επέδειξαν αρχικά ουδετερότητα, πληρώνοντας φόρους και στους Οθωμανούς και στην ελληνική διοίκηση⁷⁶. Η γεωγραφική θέση του νησιού έπαιξε σημαντικό ρόλο καθώς αποτελούσε σταυροδρόμι των εμπορικών δρόμων του Αιγαίου, ενώ πολλοί Χιώτες πρόσφυγες, όντας έμποροι, διατήρησαν τη θέση που είχαν στα εμπορικά

⁶⁸ Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Ηράκλειο 2006, σ.301

⁶⁹ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.283

⁷⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.69. Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.217

⁷¹ Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπολέως*, Τόμος Α, Αθήνα 1979, σ.3

⁷² ο.π. , σ.115-116

⁷³ Χρήστος Λούκος, «Μερικές επισημάνσεις για τους κατοίκους της Ερμούπολης τον 19^ο αιώνα», στο *Σύρος και Ερμούπολη, συμβολές στην ιστορία του νησιού, 15^{ος}-20^{ος} αι.*, σ.121, Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις...», ο.π.σ.241

⁷⁴ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.225

⁷⁵ Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπολέως*, Τόμος Β, Αθήνα 1983, σ.109-110

⁷⁶ ο.π. Τόμος Α, σ.160

δίκτυα της περιοχής⁷⁷. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης της η νέα πόλη εξελίχθηκε σε σημαντικό εμπορικό κέντρο, για αυτό το λόγο άλλωστε ονομάστηκε από το 1825 Ερμούπολη⁷⁸, και κατόπιν και με τη βοήθεια των Ψαριανών⁷⁹, σε ναυτιλιακό κέντρο, ενώ σε αυτή συνέρευσαν και άλλοι κάτοικοι, ακόμη και αλλοδαποί, για οικονομικούς βασικά λόγους⁸⁰. Η δημογραφική και οικονομική ανάπτυξη της πόλης συνεχίστηκε σε ολόκληρο τον 19^ο αιώνα, χάνοντας σταδιακά την εμπορική της σημασία, κυρίως λόγω της εμφάνισης των ατμόπλοιων και την ανταγωνιστική παρουσία του Πειραιά, αλλά αναπτύσσοντας άλλες ναυτιλιακές και βιομηχανικές δραστηριότητες⁸¹.

Δεύτερος σημαντικός πόλος έλξης πολλών προσφύγων, ήταν το Ναύπλιο, η πρωτεύουσα του εμπόλεμου ελληνικού κράτους. Αμέσως μετά την παράδοση της πόλης το Δεκέμβριο του 1822⁸², και την εκκένωση της από τον τούρκικο πληθυσμό, ο οποίος αποτελούσε τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων⁸³, στην έρημη πόλη άρχισε να συρρέουν αρκετοί άμαχοι, οι οποίοι αναζητούσαν ασφάλεια στις οχυρώσεις της, αλλά και, ιδίως μετά το 1824, οπότε και έγινε έδρα της κυβέρνησης, στρατιωτικά σώματα τακτικά και άτακτα, πολιτικοί και στελέχη της διοίκησης⁸⁴. Η κοσμοσυρροή ήταν μεγάλη, και όταν άρχισαν να καταφθάνουν νέα κύματα προσφύγων, από τις περιοχές όπου κατεστάλη η επανάσταση, αυτοί στεγάστηκαν σε πρόχειρα παραπήγματα και καλύβες, ενώ προέκυψαν πολλά υγειονομικά προβλήματα⁸⁵. Κατεβλήθησαν προσπάθειες αποθάρρυνσης του μεταναστευτικού ρεύματος, και αποσυμφόρησης της πόλης⁸⁶, αλλά η κατάσταση επιδεινώθηκε από την απόβαση του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, και τη συνακόλουθη προέλαση του έως την πρωτεύουσα.

⁷⁷ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.219, Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.68

⁷⁸ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.77

⁷⁹ Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του Οικισμού της Ερμούπολης, Τόμος Α*, Σ.183-184

⁸⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.76-77

⁸¹ Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις...», ο.π.σ.241

⁸² Αλίκη Φακούρα *Από την οθωμανική πόλη στην ελληνική πόλη, οι λειτουργίες της πόλης του Ναυπλίου (1715-1833), κοινωνία, οικονομία διοίκηση*, διπλωματική εργασία Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006, σ.70

⁸³ Αργυρώ Βατσάκη, *Η γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου (1825)*, διπλωματική εργασία Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2001, σ.16, Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις...», ο.π.σ.242-243

⁸⁴ Αλίκη Φακούρα. ο.π. σ.21

⁸⁵ Αργυρώ Βατσάκη, ο.π. σ.16-17, Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις...», ο.π.σ.242

⁸⁶ Χρήστος Ρέππας, ο.π. σ.273-275

Τη συγκεκριμένη περίοδο, και με σκοπό κυρίως τον έλεγχο του υπερπληθυσμού και την εκκένωση των κατειλημμένων από τους πρόσφυγες οικιών⁸⁷, έγιναν προσπάθειες διενέργειας απογραφών του πληθυσμού του Ναυπλίου, με ευθύνη της αστυνομίας. Πραγματοποιήθηκαν τρεις απογραφές, οι οποίες όμως διενεργήθηκαν με πρόχειρο τρόπο, και δεν κατόρθωσαν να συμπεριλάβουν το σύνολο όσων διέμεναν στο Ναύπλιο⁸⁸. Τον Αύγουστο του 1825 καταγράφηκαν 8.206 άνθρωποι, χωρίς όμως να συμπεριληφθούν αυτοί που έμεναν στην παραλία⁸⁹, προφανώς επειδή οι υπάρχουσες οικίες δεν επαρκούσαν για να στεγάσουν το όλο το πλήθος των προσφύγων, ενώ το Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς καταγράφηκαν 10.241 (κατά τον Ρέππα 10.276, κατά τη Βατσάκη 10.327) άνθρωποι⁹⁰. Οι κάτοικοι προέρχονταν από όλο τον ελλαδικό χώρο, από την Πελοπόννησο έως και τη Θράκη, αλλά δηλώθηκαν και άνθρωποι από τη Μικρά Ασία, την Κύπρο και το χώρο της διασποράς⁹¹. Αργότερα, κατά την καποδιστριακή περίοδο, το 1828, δημιουργήθηκε το προάστιο Πρόνοια, για να κατοικηθεί από τους πρόσφυγες⁹². Μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού εγκατέλειψε το Ναύπλιο μετά το πέρας των εχθροπραξιών, αλλά αρκετοί παρέμειναν, και αποτέλεσαν τον πληθυσμιακό πυρήνα της πόλης, η οποία το 1829 κατοικούνταν από 5.550 ανθρώπους⁹³.

Ο συνολικός όγκος των προσφύγων δεν παρέμεινε στα όρια του νέου ελληνικού κράτους. Ήδη πριν το τέλος της επανάστασης, είχαν αρχίσει πολλοί, ιδίως από τη Μικρά Ασία (κυρίως τις Κυδωνιές), απογοητευμένοι από τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα, και παρακινημένοι από τις εγγυήσεις που έδιναν οι Τούρκοι, να επιστρέφουν στις πατρίδες τους⁹⁴. Ένα παρόμοιο ρεύμα δημιουργήθηκε και από άλλους πρόσφυγες όπως Χιώτες και Μακεδόνες⁹⁵. Σε αντιστοιχία με αυτά τα φαινόμενα υπήρξαν και άλλοι πρόσφυγες όπως οι Κρητικοί, ιδιαίτερα οι ένοπλοι, οι οποίοι επανέκαμπταν στην Κρήτη όποτε αναζωπυρώνονταν οι πολεμικές συγκρούσεις, και ξαναγύριζαν σε απελεύθερες περιοχές όποτε η επανάσταση στην πατρίδα τους καταστελλόταν⁹⁶.

⁸⁷ Αργυρώ Βατσάκη, ο.π. σ.21-22

⁸⁸ Αλίκη Φακούρα, ο.π. σ.21-22.

⁸⁹ Αργυρώ Βατσάκη, ο.π., σ.22-23

⁹⁰ ο.π., σ.23-24

⁹¹ ο.π. Παράρτημα πληθυσμιακής ανάλυσης, Πατρίδα, Πίνακας 1

⁹² Αλίκη Φακούρα, ο.π. σ.90

⁹³ ο.π. σ.24

⁹⁴ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες...*, ο.π. σ.129

⁹⁵ ο.π., σ.55-56, σ.27-28

⁹⁶ ο.π., σ.58

Οι αντιδράσεις στη μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων συνεχίστηκαν, μετά το νησιωτικό χώρο, και στην ηπειρωτική Ελλάδα, με αφορμή τη διανομή των εθνικών γαιών. Αυτές φαίνονται ξεκάθαρα σε μια επιστολή την οποία και αποστέλλει ο Ιωάννης Καποδίστριας στο Στρατηγό Schneider, όπου αναφέρει ότι οι εντόπιοι χωρικοί στην Πελοπόννησο, θεωρούν εαυτούς ως νόμιμους ιδιοκτήτες των τουρκικών περιουσιών, και σαν αντικίνητρο για την εγκατάσταση ξένων και συγκεκριμένα Γάλλων εποίκων, παρουσιάζει τις ήδη υπάρχουσες αντιδράσεις, τις οποίες αντιμετώπισαν οι Κρητικοί όπου και αν αυτοί προσπάθησαν να εγκατασταθούν⁹⁷. Οι αντιδράσεις αυτές έλαβαν μετά από μερικά χρόνια συγκεκριμένη μορφή με τη διαμάχη για τα πολιτικά δικαιώματα αυτοχθόνων-ετεροχθόνων⁹⁸. Το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων ήταν πολύ μεγάλο για να το αντιμετωπίσει είτε η επαναστατική κυβέρνηση, είτε η μετέπειτα κυβέρνηση του Καποδίστρια, και θα λάβει την τελική του λύση, αργότερα, στα χρόνια της αντιβασιλείας του Όθωνα⁹⁹.

⁹⁷ *Αρχείο Ιωάννη Καποδίστρια ...* ο.π. Τόμος Η, σ.99-100

⁹⁸ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία...* Τ.6, ο.π. σ.1024-1026

⁹⁹ Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά...*, ο.π. σ.167

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ ΣΤΑ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Το πληθυσμιακό κεφάλαιο του ελληνικού χώρου άλλαξε άρδην μετά το τέλος της επανάστασης. Η πληθυσμιακή του σύνθεση διαφοροποιήθηκε, καθώς ο μουσουλμανικός πληθυσμός, ο οποίος προεπαναστατικά ανερχόταν σε περίπου 90.000¹⁰⁰ σε Πελοπόννησο, νησιά του Αιγαίου και Στερεά Ελλάδα, είτε αποδεκατίστηκε από τις επιδημίες, τις κακουχίες των πολιορκιών, και τις σφαγές των επαναστατών, είτε μετακινήθηκε σε άλλα ασφαλή οθωμανικά εδάφη. Με αυτόν τον τρόπο το νέο ελληνικό κράτος κατά συντριπτικό ποσοστό κατοικούνταν από μια ορθόδοξη πλειοψηφία, η οποία είχε ενισχυθεί από τα προσφυγικά κύματα άλλων οθωμανοκρατούμενων περιοχών, και κάποιες μειοψηφίες εβραϊκών (στις πόλεις) και ρωμαιοκαθολικών (στα νησιά των Κυκλάδων) πληθυσμών¹⁰¹. Στατιστικά στοιχεία για τα ποσοστά αυτά δυστυχώς δε διαθέτουμε.

Μία άλλη παράμετρο η οποία είναι δύσκολο να προσδιοριστεί είναι ο αριθμός των θυμάτων της Ελληνικής Επανάστασης. Οι αριθμοί οι οποίοι αναφέρονται κυμαίνονται από 200.000 ψυχές¹⁰² έως και καθ' υπερβολήν πολύ περισσότερες (μόνο στην Κρήτη αναφέρθηκαν από πρόκριτους 70.000 χριστιανοί σφαγιασθέντες από τους Τούρκους)¹⁰³. Οι απώλειες δεν προέκυψαν μόνο από τις πολεμικές συγκρούσεις, αλλά και από επιδημίες οι οποίες ξέσπασαν κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων, και από τις ταλαιπωρίες, στις οποίες εκτέθηκε μεγάλο ποσοστό του άμαχου πληθυσμού.

Οι πληθυσμιακές καταγραφές οι οποίες διενεργούνται μεταεπαναστατικά σε κάποιες από τις περιοχές οι οποίες θα αποτελέσουν στη συνέχεια το ελληνικό κράτος δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου οι αριθμοί για την ίδια επαρχία σχεδόν συμπίπτουν, π.χ. για την Επίδαυρο Λιμηρά σώζεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους μια στατιστική περιγραφή του Οκτωβρίου 1828 η οποία αναφέρει πληθυσμό 5.335 άτομα και 1397 οικογένειες, ενώ η Πολιτειογραφική

¹⁰⁰ Μιχαήλ Χουλιάρκης, ο.π., βλ και ¹³, σ.27

¹⁰¹ Σωκράτης Πετμεζάς, «About Greece» στο *History of modern Greece*, επιμέλεια Γ.Μεταξάς, Αθήνα 2002, σ.22

¹⁰² Κώστας Κομης, *Νησιωτικά...*, ο.π., σ.164

¹⁰³ Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμοί και Οικισμοί...*, ο.π. σ.291

Επιτροπή δίνει για το διάστημα 1828-1830 5.796 άτομα και 1451 οικογένειες και η Expedition Scientifique de Moree, για το 1829-1830, 5.796 άτομα και 1454 οικογένειες¹⁰⁴. Το βασικό πρόβλημα είναι ότι οι καταγραφές αυτές γίνονται κυρίως για άλλους σκοπούς. Ο κύριος στόχος του Καποδίστρια είναι να υπολογίσει το μέγεθος των εθνικών γαιών και της ιδιόκτητης γης, ώστε να μπορέσει να καταρτίσει κτηματολόγιο και ίσως, να μπορέσει να αξιοποιήσει τα εθνικά κτήματα¹⁰⁵. Ήδη από τις αρχές του 1828 είχε αρχίσει να μαζεύει στοιχεία, οι προσπάθειες καταγραφών συνεχίστηκαν όλη την περίοδο, ώσπου στα τέλη του 1830 η Πολιτειογραφική Επιτροπή ανέλαβε τη συστηματοποίηση των στατιστικών πληροφοριών, και συνέταξε πίνακες με τα στοιχεία χωριών-πόλεων και επαρχιών. Η καταγραφή υπήρξε ατελής, μπορούμε ωστόσο να βγάλουμε και κάποια άλλα συμπεράσματα, π.χ. ότι στην Πελοπόννησο ιδιοκτησία κατείχε μόνο το 10% του πληθυσμού, και ότι μόνο το 30% της καλλιεργούμενης γης ήταν ιδιόκτητη, ενώ το υπόλοιπο αποτελούσε εθνική γη¹⁰⁶. Η Expedition Scientifique de Moree από την άλλη συγκέντρωσε εκτός των άλλων, γεωγραφικές, αρχαιολογικές, φυσιογνωστικές πληροφορίες, και διαφαίνεται από επιστολή του Καποδίστρια προς τον στρατηγό Schneider, ότι της είχαν διατεθεί τα δημογραφικά στοιχεία τα οποία είχαν ήδη συγκεντρωθεί για τα έτη 1828-1829, και συνεπώς αυτά μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τη διασταύρωση των στοιχείων τα οποία συνέλλεξε η γαλλική αποστολή¹⁰⁷.

Τα νούμερα τα οποία μας παραδίδει η γαλλική έρευνα της Expedition Scientifique είναι 336.366 άτομα για την Πελοπόννησο, και κατ' εκτίμηση 192.481 άτομα για τα νησιά¹⁰⁸. Η πληθυσμιακή καταγραφή την οποία διενεργεί ο Καποδίστριας κατά τα έτη 1828-29-30 μας δίνει ένα πληθυσμό των 308.805 κατοίκων για την Πελοπόννησο (χωρίς να υπολογιστούν οι πρόσφυγες), στη Στερεά Ελλάδα κατά προσέγγιση 98.744 κατοίκους, και στα νησιά του Αιγαίου, πάλι κατά προσέγγιση, 162.513 κατοίκους¹⁰⁹. Ο Χουλιάρακης αναφέρει για το 1832 για την Πελοπόννησο 384.322 κατοίκους, για τη Στερεά Ελλάδα 145.000, και για τα νησιά 183.286¹¹⁰. Σε άλλες αναφορές ο πληθυσμός της Στερεάς Ελλάδος δεν παρουσιάζεται

¹⁰⁴ Ελένη Δ.Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς», *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), σ.60-62

¹⁰⁵ Ελένη Δ. Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη*, 7, (1978-1979) σ.291-293

¹⁰⁶ Ελένη Δ. Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους...», ο.π. σ.297

¹⁰⁷ Ελένη Δ.Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας», *Λακωνικά Σπουδαί*, 7 (1977), σ.419-420

¹⁰⁸ Χρήστος Λούκος, *Η Αντιπολίτευση...ο.π.*, σ.406

¹⁰⁹ *Αρχείο Ιωάννη Καποδίστρια ...*, ο.π. Τόμος Η, σ.117, 264, 308

¹¹⁰ Μιχαήλ Χουλιάρακης βλ. και ¹³, ο.π., σ.27

τόσο μειωμένος όπως σε εκείνη του Θιέρσου, ο οποίος κάνει λόγο για περίπου 206.000 κατοίκους, ενώ αντιθέτως στα στοιχεία τα οποία έδωσε ο Κ. Ζωγράφος στον *Alleye de Cyprey* παρουσιάζεται ένας πληθυσμός 85.000 περίπου κατοίκων¹¹¹. Μπορούμε γενικά να παρατηρήσουμε μια σχετική μείωση στον πληθυσμό της Πελοποννήσου, η οποία αναπληρώνεται εν μέρει από τη συρροή προσφύγων, μια μεγαλύτερη αναλογικά μείωση πληθυσμού στην Στερεά Ελλάδα, ενώ στα νησιά του Αιγαίου παρουσιάζεται αύξηση, η οποία οφείλεται στη μεγάλη συγκέντρωση προσφυγικών πληθυσμών. Ο Καποδίστριας πάντως, θεωρεί ότι ο πληθυσμός έχει μειωθεί σημαντικά, και πιστεύει ότι ένας εποικισμός από Γάλλους, Ελβετούς και Ιταλούς, θα βελτιώσει όχι μόνο τη καλλιεργητική ικανότητα της χώρας αλλά και τη βιοτεχνική παραγωγή¹¹².

¹¹¹ Χρήστος Λούκος, *Η Αντιπολίτευση...* ο.π. σ.406

¹¹² *Αρχείο Ιωάννη Καποδίστρια ...*, ο.π. Τόμος Η, σ.13

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ- ΚΑΠΟΙΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

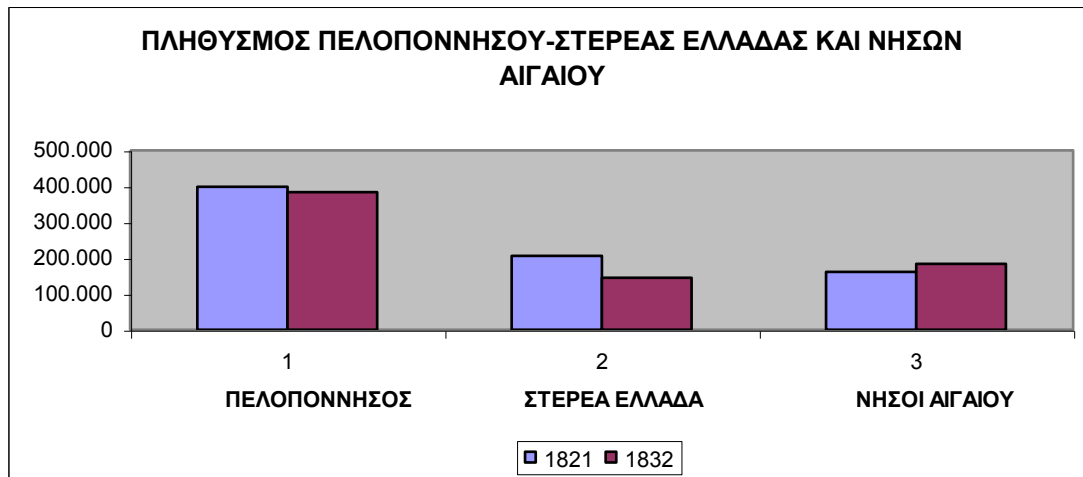
Η επανάσταση του 1821 υπήρξε ένα γεγονός, το οποίο σημάδεψε ολόκληρο το χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για πρώτη φορά μετά την οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί υπαναχώρησαν από το νότιο κομμάτι της χερσονήσου. Το νέο ελληνικό κράτος δημιουργήθηκε πάνω στις αρχές της θρησκευτικής και εθνικής ομοιογένειας, και θα αποτελέσει το μοντέλο των υπόλοιπων βαλκανικών εθνικών κρατών. Πληθυσμοί οι οποίοι είτε ταυτίστηκαν πολιτισμικά με την ιδέα της δημιουργίας του εθνικού κράτους, είτε θέλησαν για οικονομικούς και άλλους λόγους να συμμετέχουν στην ίδρυση του, είτε εξαναγκάστηκαν λόγω των βίαιων αντιποίνων της οθωμανικής εξουσίας να καταφύγουν στις απελευθερωμένες και πιο ασφαλείς περιοχές, αποτέλεσαν, μαζί με τους κάτοικους των νησιών, του Μοριά και της Ρούμελης το κορμό της νέας ελληνικής κοινωνίας. Μεγάλο μέρος του αστικού πληθυσμού πόλεων όπως η Ερμούπολη, το Ναύπλιο και ο Πειραιάς προήλθε από τους επήλυδες οι οποίοι αποτέλεσαν ένα από τα πιο δυναμικά κομμάτια της νεοελληνικής κοινωνίας. Κατά την οθωμανική περίοδο δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί, στους οποίους εγκαταστάθηκαν προσφυγικοί πληθυσμοί, όπως στον Αδάμαντα Μήλου, τα Νέα Ψαρά (Ερέτρια) Ευβοίας, το Πεταλίδι Μεσσηνίας, κ.α. Μετακινήσεις σταδιακές υπήρξαν και από τις ορεινές περιοχές προς τις πεδινές, και τις αστικές, όπου υπήρχαν περισσότερες οικονομικές ευκαιρίες, χωρίς πλέον το φόβο του τουρκικού παράγοντα.

Σε ένα ευρύτερο επίπεδο θα μπορούσαμε να σημασιοδοτήσουμε την αξία των παραγμένων ιστορικών περιόδων-ρήξεων με το παρελθόν, ως κατάδειξη της σπουδαιότητας των μακρόχρονων ιστορικών συνεχειών. Τα χρόνια της επανάστασης σίγουρα αποτελούν μια τομή με το παρελθόν, αλλά εντάσσονται και στα πλαίσια μιας συνέχειας, καθώς πέρα από τις ανθρώπινες απώλειες και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις, οι δημογραφικές αλλαγές συντελούνται αργά μέσα στο 19^ο αιώνα, συνεχίζοντας προεπαναστατικές τάσεις. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού του νέου ελληνικού κράτους θα συνεχίσει να διαβιώνει σε αγροτικές περιοχές, η αύξηση του πληθυσμού θα συνεχιστεί με σταθερούς ρυθμούς, και θα χρειαστεί να έλθει το τέλος του 19^{ου} αιώνα, και οι αρχές του 20^{ου}, για να παρατηρηθούν, και εξαιτίας

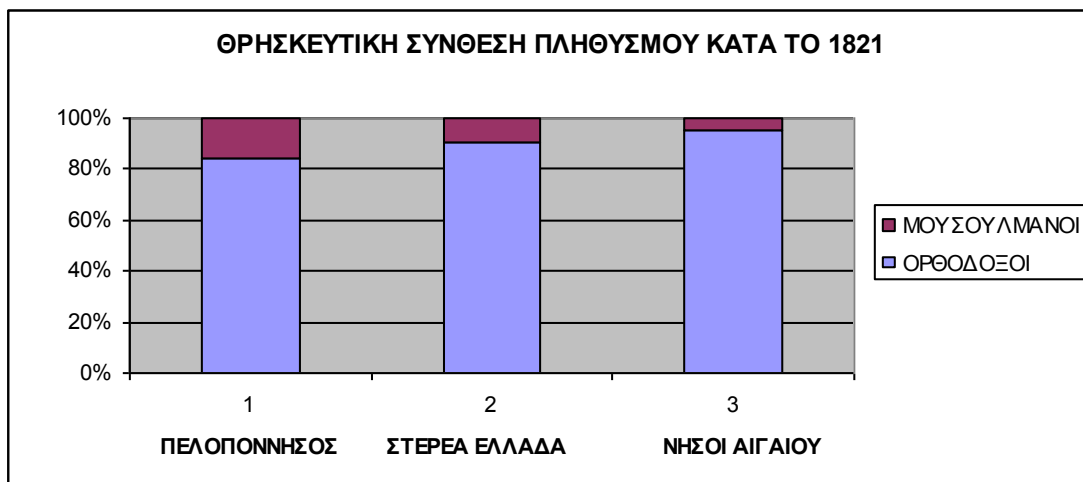
κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, αλλαγές στις δημογραφικές συμπεριφορές, και φαινόμενα όπως η υπερπόντια μετανάστευση, και η αυξανόμενη αστικοποίηση.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ-ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗ¹¹³

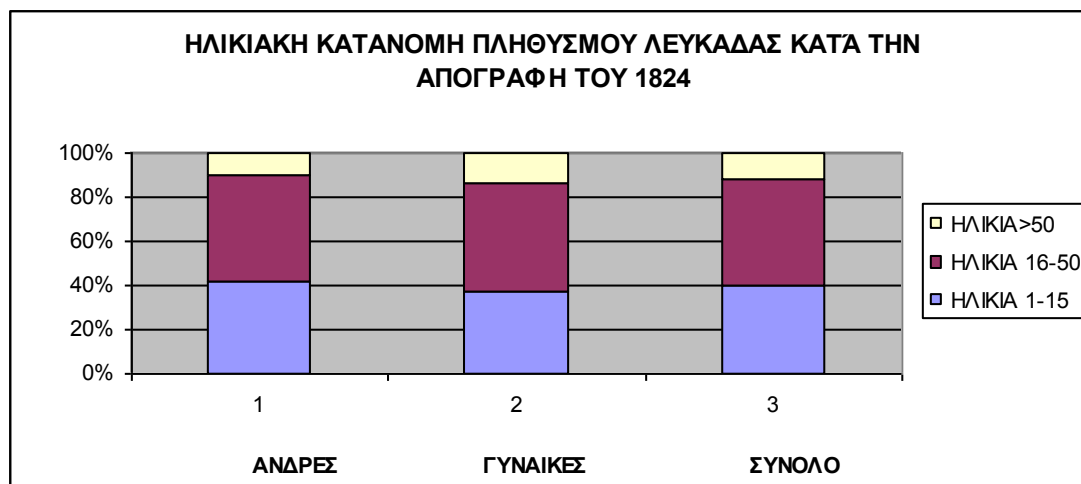

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΟΥ ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΟ 1821 ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ ΜΙΧΑΗΛ ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗ

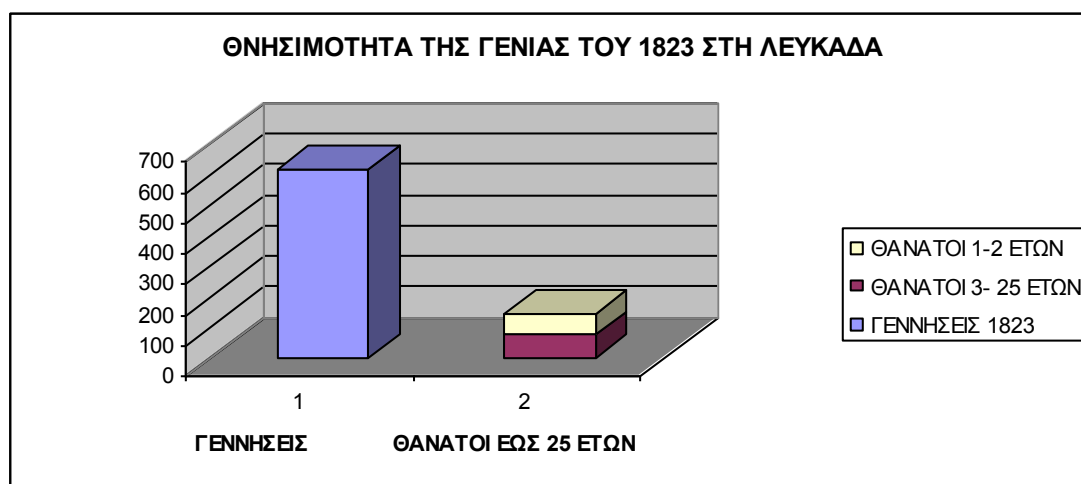

¹¹³ Γεωγραφική...ο.π., Βλ. και ¹³

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ ΜΕ ΗΛΙΚΙΑΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ 1824¹¹⁴

ΕΞΕΛΙΞΗ ΘΝΗΣΙΜΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΑΣ ΠΟΥ ΓΕΝΝΗΘΗΚΕ ΤΟ 1823 ΣΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ

¹¹⁴ Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία...ο.π.*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Σύρος και Ερμούπολη, συμβολή στην ιστορία του νησιού, 15^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, επιμέλεια Χριστίνα Αγριαντώνη-Δημήτρη Δημητρόπουλου, Αθήνα 2008
- Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμοί και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Ηράκλειο 2006
- Δημήτρης Ανωγιάτης Πελέ «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», *Μνήμων*, Τεύχος 10 (1985), σ.1-16
- Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Τόμος 5, Θεσσαλονίκη 1980, Τόμος 6, Θεσσαλονίκη 1982, Τόμος 8, Θεσσαλονίκη 1988
- Απόστολος Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 2001 (Α έκδοση 1939)
- Αργυρώ Βατσάκη, *Η γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου (1825)*, διπλωματική εργασία Τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2001
- Τάσος Αθ.Γριτσόπουλος, «Η Ιστορία της Γαστούνης», *Πελοποννησιακά*, 23 (1998), σ. 322-600
- Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων, Ο πληθυσμός», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμος 1, επιμέλεια Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2003, σ.75-86
- Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 2004
- Ανδρέας Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμουπολέως*, Τόμος Α', Αθήνα 1979, Τόμος Β', Αθήνα 1983
- Δέσποινα Κατηφόρη «Καταδρομή και πειρατεία κατά την επανάσταση του 1821: φαινόμενα οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών», *Παρουσία*, Τεύχος Ε, (1987), σ.239-254
- Όλγα Κατσιαρδή-Herring, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Τόμος Ι, Αθήνα 1986
- Κώστας Κόμης, *Ιστοριοδημογραφικά: μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999

Κώστας Κόμης, *Νησιωτικά, πληθυσμιακές μετακινήσεις, δημογραφικές ανακατατάξεις & οικονομικές διαμορφώσεις από την οθωμανική περίοδο στον 20^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2004

Κώστας Κόμης, «Προσφυγικές μετακινήσεις, πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* Τόμος 3, επιμέλεια Παναγιωτόπουλος, Αθήνα 2003, σ.235-244

Αρχείο Ιωάννου Καποδίστρια Τόμος Η' επιμέλεια Κώστα Κωστή, Κέρκυρα 1987

Χρήστος Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του κυβερνήτη Ιω.Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988

Παναγιώτα Μοσχονά «Προβλήματα Τούρκων Μονεμβασιάς κατά το 1828», *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), σ. 49-59

Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης, κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή και προς τους Έλληνες ιστορικούς*, Αθήνα 1960

Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά του ελληνικού κράτους κατά το 1830», *Μνημοσύνη*, 7, (1978-1979), σ.291-319

Ελένη Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς», *Λακωνικά Σπουδαί*, 5 (1980), σ.60-117

Ελένη Δ. Μπελιά, «Στατιστικά στοιχεία της Λακωνίας», *Λακωνικά Σπουδαί*, Γ (1977),σ.417-448

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1985

Σωκράτης Πετμεζάς «About Greece», στο *History of Modern Greece*, επιμέλεια Γ. Μεταξάς, Αθήνα 2002, σ.17-43

Χρήστος Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, Τεύχος 9, (1982-1984) σ.261-349,

Αρχείον Ψαρών 1821-1827, εκδιδόμενα υπό Βασ.Βλ. Σφυροέρα, Αθήνα 1974

Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ιστορική Δημογραφία, από τις δημογραφικές διαδικασίες στις συλλογικές νοοτροπίες και συμπεριφορές*, Αθήνα 1998

Νικολάι Τοντόροφ, *Η βαλκανική διάσταση της επανάστασης του 1821 (η περίπτωση του Βουλγάρων)*, Αθήνα 1982

Αλίκη Φακούρα *Από την οθωμανική πόλη στην ελληνική πόλη, οι λειτουργίες της πόλης του Ναυπλίου (1715-1833), κοινωνία, οικονομία διοίκηση, διπλωματική εργασία* Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2006

Μιχαήλ Χουλιάρáκης *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος 1821-1971*, Τόμος Α', Αθήνα 1973